

Investigating the success of “Construction Jihad” as a local institution

Reihaneh Naderinejad¹ | Sedigheh Ramezani Tamijani² | Zahra Abolhasani³

1. Assistant Professor in Technology studies Institute.Tehran .Iran; E-mail: naderinejad@riss.ac.ir

2. Corresponding Author, Assistant Professor in Allameh Tabataba'i University.Tehran .Iran;

E-mail: se.ramezani@atu.ac.ir

3. Assistant Professor in Strategic Studies Research Institute.Tehran .Iran; E-mail: Abolhasani@tsi.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 2024-10-29

Received in revised form:

2024-10-09

Accepted: 2025-01-08

Published online:

2025 - 02 - 02

Keywords:

Construction jihad, local institution, successful experience, Islamic Revolution

ABSTRACT

Today, every country is trying to design and implement a unique development plan and method based on its historical, social, cultural and economic conditions. Therefore, examining the local successful experiences and extracting the factors and how to succeed in them is one of the necessary things to clarify the specific development path of each country. Focusing on previous studies, this article uses the secondary analysis method to investigate the success of Construction Jihad as one of the successful experiences after the victory of the Islamic Revolution. From review of 38 selected books, articles and selected thesis, first we found main themes in explaining the success factors and then classified them based on Strom's institutional analysis in the 4 main dimensions of actor characteristics, institution characteristics, service characteristics, and community characteristics

Cite this article: Naderinejad, R., Ramezani Tamijani, S., & Abolhasani, Z. (2024). Investigating the success of “Construction Jihad” as a local institution. *Journal of Social Problems of Iran*, 15 (1),123-143.

© The Author(s).

Publisher: University of Tehran Press.

بررسی چگونگی موفقیت جهاد سازندگی به مثابه نهادی بومی

ریحانه نادری نژاد^۱ | صدیقه رضانی تمیجانی^۲ | زهرا ابوالحسنی^۳

۱. هیأت علمی پژوهشکده مطالعات راهبردی، تهران، ایران؛ رایانامه: naderinejad@riss.ac.ir
۲. نویسنده مسئول؛ عضو هیأت علمی گروه جامعه شناسی دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران؛ رایانامه: se.ramezani@atu.ac.ir
۳. عضو هیأت علمی پژوهشکده مطالعات فناوری، تهران، ایران؛ رایانامه: Abolhasani@tsi.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	امروزه هر کشوری سعی دارد بر مبنای شرایط تاریخی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی خود، برنامه و روش منحصر به فردی را در مسیر پیشرفت طراحی و اجرا کند. از این رو بررسی تجربیات موفق بومی و احصاء عوامل و چگونگی موفقیت در آن‌ها از امور لازم برای روشن شدن مسیر پیشرفت اختصاصی هر کشور است. مقاله حاضر با تمرکز بر مطالعات پیشین از روش تحلیل ثانویه برای بررسی چگونگی موفقیت جهاد سازندگی به عنوان یکی از تجربیات موفق بعد از پیروزی انقلاب اسلامی استفاده کرده است. لذا از بررسی ۳۸ عنوان کتاب، مقاله و رساله برگزیده در موضوع جهاد سازندگی ابتدا به مضامین اصلی در توضیح چگونگی موفقیت جهاد سازندگی دست یافتیم و آن‌ها را بر اساس ابعاد نظریه تحلیل نهادی استروم در ۴ بعد اصلی ویژگی بازیگران، ویژگی نهاد، ویژگی خدمات و ویژگی‌های جامعه توضیح دادیم.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۸/۰۷	
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۷/۱۸	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۱۹	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۱۱/۱۴	
کلیدواژه‌ها:	
جهاد سازندگی، نهاد بومی، تجربه موفق، انقلاب اسلامی	

استناد: نادری نژاد، ریحانه، رضانی تمیجانی، صدیقه، و ابوالحسنی، زهرا. (۱۴۰۳). بررسی چگونگی موفقیت جهاد سازندگی به مثابه نهادی بومی: بررسی مسائل اجتماعی ایران، (۱)۱۵، ۱۲۳-۱۴۳.

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران. © نویسندگان.

بیان مسئله

پس از پیروزی انقلاب اسلامی و به منظور تحقق آرمان‌های آن به‌ویژه در رویارویی با سازمان‌ها با ساختارهای نهادینه شده قدرتمند و رفتارهای بوروکراتیک باقیمانده از نظام پیشین و کم‌بازده، نهادهای نوظهوری در عرصه سازندگی شکل گرفت تا اهداف انقلاب را به‌ویژه در عرصه خودکفایی، استقلال صنعتی و اقتصادی محقق سازد که این مهم در نهاد جهاد سازندگی نمایان‌تر و گسترده‌تر شد (ایروانی، ۱۳۷۷: ۱). جهاد سازندگی که چهار ماه پس از پیروزی انقلاب اسلامی در ۲۷ خرداد سال ۱۳۵۸ تشکیل شد؛ از ابتدای فعالیت ویژگی‌ها و مؤلفه‌های خاصی داشت که آن را از سایر نهادها متمایز می‌کرد (ایروانی، ۱۳۷۷: ۴). این نهاد انقلابی توسعه سیاسی و اجتماعی اقتصادی در شهرها و روستاهای ایران را قویاً تحت تأثیر قرارداد (لاب، ۲۰۱۶: ۳۷). ویژگی اصلی این نهاد طلایه‌داری و پیش‌روندگی در عرضه خدمات منحصربه‌فرد و حل مسائل و نیازهای جدید و یا بر زمین‌مانده انقلاب اسلامی بود که سازمان‌های کلاسیک توان حل و رفع آن‌ها را نداشت. جایگاه این نهاد در سطحی است که مقام معظم رهبری آن را در ردیف معجزات انقلاب اسلامی به شمار می‌آورد و آن را یکی از پدیده‌های بسیار زیبای انقلاب اسلامی می‌داند (خامنه‌ای، ۱۳۶۱). به‌رغم نقش مهم و چندبعدی جهاد سازندگی، به این نهاد در پژوهش‌های دانشگاهی توجه اندکی شده و کارکرد آن به مسائل اقتصادی و خیریه تقلیل یافته و معمولاً به‌صورت حاشیه‌ای به آن اشاره شده است (Foran & Goodwin, 1993:221 به نقل از ظهوریان، ۱۳۹۷: ۱۰۶). درحالی‌که پرداختن به ابعاد این نهاد چنان قابل‌توجه است که در دانشگاه‌های معتبر دنیا موردتوجه قرار گرفته است و اریک ساندرلاب از دانشگاه پرینستون امریکا رساله دکتری خود با عنوان «تاریخچه سازمان جهاد سازندگی ایران، از تأسیس تا نهادی‌سازی» را به آن اختصاص داده که به‌عنوان پایان‌نامه برتر این دانشگاه نیز معرفی شد (لاب، ۲۰۱۶: ۹).

جالب آن‌که حتی متخصصانی که به سهم مهم جهاد سازندگی در نفوذ نظام جدیدالتأسیس ایران در حاشیه روستایی کشور اعتراف می‌کنند، برای این جنبش اهمیت ثانویه قائل شده‌اند (Foran & Goodwin, 1993:221). این در حالی است که به دلیل تلاش جهاد سازندگی، زیرساخت‌های روستایی ایران به‌طور قابل‌ملاحظه‌ای بهبود یافت. بین سال‌های دوره یازده‌ساله فعالیت این نهاد، شبکه برقی از شش درصد روستاها به چهل درصد روستاها ارتقا یافت که بیست‌وسه درصد آن حاصل فعالیت‌های جهاد سازندگی بود. در همین دوره، لوله‌کشی آب قابل شرب نیز از ۶۶۱۱ روستا به ۱۹۶۵۷ روستا افزایش یافت که ۱۸۰۳۹ روستای آن حاصل همکاری جهاد سازندگی با وزارت نیرو بود. میزان باسوادی بین روستاییان بیش از شش سال از شش درصد در سال ۱۳۵۱ به چهل‌وهشت درصد در سال ۱۳۶۵ و شصت‌ونه درصد در سال ۱۳۷ رسید. بین سال‌های ۱۳۵۹ تا ۱۳۶۲، جهاد سازندگی بین ۱۴۰۰۰ تا ۲۵۰۰۰ شورای اسلامی در تقریباً نیمی از روستاهای ایران تأسیس کرد. این شوراها به روستاییان فرصت مشارکت سیاسی بیشتر داد و در عمل به آیت‌الله {امام} خمینی و حزب جمهوری اسلامی فرصت اداره مؤثرتر روستاها را بخشید (ظهوریان، ۱۳۹۷: ۷).

حال سؤال اینجاست که چه عوامل و مؤلفه‌های کلیدی و اصلی‌ای در موفقیت این نهاد تأثیرگذار بود؟ این مؤلفه‌ها چگونه در شکل‌دهی این موفقیت اثرگذار شدند؟ هرچند تاکنون پژوهش‌هایی در خصوص تجربه جهاد سازندگی انجام پذیرفته و روایت‌هایی از دلایل موفقیت آن عرضه شده است اما هیچ‌یک نتوانسته در تبیین روشن عوامل موفقیت تجربه جهاد سازندگی و توضیح چگونگی آن به‌گونه قابل‌استفاده در عرصه‌های مدیریتی و اجرایی کشور موفق عمل کند؛ مقاله حاضر سعی می‌کند از خلال تحلیل ثانویه داده‌های موجود در مطالعات پیشین به این مهم پردازد و به‌قدر ممکن و میسر آن را در صورت‌بندی جدید عرضه کند تا با بهره‌گیری از زوایای ارزشمند این تجربه بتوان پیشرفت کشور مبتنی بر تجربه‌های بومی را پیش برد.

پیشینه پژوهش

مطالعات انجام‌شده در موضوع جهاد سازندگی را می‌توان به سه دسته منابع تحلیلی، منابع روایی و خاطرات و گزارش‌ها تقسیم کرد. منابع تحلیلی شامل کتب، مقالات و رساله‌های دکتری هستند که این تجربه ارزشمند را از زوایای مختلف و با رویکرد علمی مورد مطالعه قرار داده‌اند. منابع دوم یعنی روایت‌ها و خاطره‌ها طیف گسترده‌ای هستند که لزوماً از منظر علمی تبعیت نکرده بودند. گزارش‌ها نیز حجم کمتری از کارها را شامل می‌شوند. در ادامه مروری کوتاه بر محتوای برخی از این منابع خواهیم داشت.

در مطالعه‌ای که توسط ابروانی (۱۳۷۷) صورت گرفته، سازمان جهاد سازندگی دارای ویژگی‌های نهادی دانسته شده است و ده ویژگی را به آن نسبت می‌دهد که به ترتیب اولویت عبارت‌اند از: ولایت محوری، استمرار، ارزش‌مداری، خودمحوری، مردم‌گرایی، دین‌محوری، انعطاف‌پذیری، فرهنگ خاص سازمانی، نوآوری، پویایی. نتایج پژوهشی که توسط رفیع پور (۱۳۷۲) صورت گرفته‌شده حاکی از آن است که مهم‌ترین عامل مؤثر بر روی گرایش، رفتار شخص جهادگر بود. سازمان جهاد و شرایط اجتماعی- فرهنگی در درجات بعدی قرار داشتند. مطالعه حسنی و آشتیانی (۱۳۹۵) شامل مباحثی همچون بسترها و روند شکل‌گیری جهاد سازندگی است. مشایخی و جعفری (۱۳۹۹) که در کتاب خود با تکیه بر روایت‌های حسینعلی عظیمی، تجربه کار جمعی جهاد سازندگی را به تصویر کشیده‌اند. قافله باشی و دیگران (۱۳۹۹) در مطالعه خود مدعی هستند پیشرفت و سازندگی کشور در جهاد سازندگی پا گرفت و رشد کرد و بعد به دلیل منافع فردی و گروهی در مقابل نظام دیوان‌سالار کشور در هم کوبیده شد.

در میان پژوهشگران خارجی، اریک لاب شناخته‌شده است که در سال ۲۰۱۶ رساله دکتری خود در دانشگاه پرینستون آمریکا در موضوع جهاد سازندگی نگاشته است. وی در رساله‌اش جهاد را یک ضد جنبش پسانقلابی صورت‌بندی می‌کند و تبدیل آن به وزارتخانه را اقدام حاکمیت برای کنترل آن مطرح می‌کند. لاب همچنین برای افزایش فهم خود از آثار این نهاد به بررسی فعالیت‌های سازمان «جهاد البنا» در لبنان پرداخته که با الهام‌گیری از جهاد سازندگی و توسط حزب‌الله لبنان تأسیس شده است. در مقاله‌اش با عنوان «جهاد سازندگی: دولت‌سازی و توسعه در ایران و سرزمین‌های شیعه لبنان» اذعان دارد این مدل نوسازی جهاد باوجود زمینه‌های متفاوت محیطی اهداف مشابهی را در هر دو کشور محقق کرده است. کتاب لاب (۲۰۲۰) توسط انتشارات کمبریج با نام «جهاد سازندگی ایران؛ توسعه روستایی و تحکیم حاکمیت بعد از ۱۹۷۹» منتشر شد. هرچند این کتاب را با مقدمه و طرح مسئله درباره اتفاقات متأخر ایران یعنی انتخابات ریاست جمهوری ۱۳۸۸ و تعریف جهاد سازندگی به‌عنوان استراتژی‌های غیر خشونت‌آمیز برای تحکیم قدرت داخلی و نفوذ خارجی آغاز کرده است اما محتوا منطبق بر رساله هست که در بالا توضیح داده شد.

در حوزه منابع تحلیلی، پژوهش‌های دیگری قابل‌ذکر است که از جمله اخیرترین آن‌ها الگوی شکل‌گیری نوآوری در جهاد سازندگی توسط روح‌اللهی و همکاران (۱۳۹۷) است که پنج مؤلفه شکل‌گیری نوآوری در این نهاد اجتماعی را تشریح می‌کند و نشان می‌دهد این فرآیند با «ایجاد اضطرار محرک بر محوریت ولی» شروع شد که با «شکل‌گیری اولیه مبتنی بر نیت‌مندی جهادی و تربیت نوین اسلامی» ادامه یافت و بر بستر «ساختار جهاد» و در محیط و فرهنگی با «کنش جهادی» توسعه و قوام پیدا کرد و در نهایت موجب «بسیج عمومی و احیای فرهنگ یاریگری» به‌منظور رفع نیازهای جامعه توسط آحاد مردم شد. همچنین در پژوهش شناسایی مؤلفه‌های فرهنگ سازمانی جهادی با تکیه بر تجربه مدیران جهاد سازندگی توسط ظهوریان، ابوترابی و دیگران (۱۳۹۶) محققین معتقدند مهم‌ترین دستاورد جهاد سازندگی، تولید تجربه موفق الگوی بومی است. در این الگو، مقوله‌های ارزش‌های دینی، رهبری همدلی و اعتماد عناصری هستند که عناصر دیگر را تحت تأثیر قرار می‌دهند. عناوین و روش‌های به کار گرفته‌شده بقیه موارد در جدول (۱) اشاره شده است.

در گروه دوم از منابع مجموعه خاطرات بازنشستگان سازمان جهاد سازندگی استان خراسان توسط جهاد کشاورزی خراسان جنوبی (۱۳۸۶) انجام شده که شامل خاطرات بیش از ۵۰ نفر از بازنشستگان سازمان جهاد سازندگی است که به تدوین و عرضه رسیده است که به برخی از واقعیت‌های جهاد سازندگی اشاره نموده است. از این دست کتب که جنبه تاریخ‌نگاری دارد کتاب‌های دیگری مثل تاریخ و فرهنگ جهاد سازندگی استان همدان ۱۳۵۸-۱۳۶۳ (آرام، ۱۳۸۲)، مجموعه ۹ جلدی سنگرسازان (جهاد کشاورزی خراسان رضوی، ۱۳۹۵) و مجموعه سنگرسازان بی‌سنگر را می‌توان نام برد. این مجموعه کتاب‌ها در استان‌های مختلف تولید می‌شوند و درباره نقش و فعالیت جهادگران در جبهه‌های جنگ تحمیلی است. از جمله (دعایی، ۱۳۹۷) با نام فرعی اسطوره‌های ماندگار؛ نجفی (۱۳۹۴) با نام فرعی خاطراتی از جهادگران در جنگ؛ وطنی (۱۳۹۴) با نام فرعی عملکرد و فعالیت‌های «گردان مهندسی رزمی ۱۵ ولی عصر پشیمانی جنگ جهاد سازندگی استان سمنان» در هشت سال دفاع مقدس. شماره‌های ۸ تا ۱۶ مجموعه سنگرسازان بی‌سنگر را نیز مرتضی نریمانی (۱۳۸۰) و (۱۳۸۲) روایت کرده است.

در دسته سوم منابع، مجموعه سخنرانی‌های وزارت جهاد کشاورزی (۱۳۷۳) به‌طور کلی دربردارنده این واقعیت است که با تغییر دولت در سال ۱۳۶۸ و رویکرد دولت هاشمی به اجرای برنامه تعدیل ساختاری بنا بر کوچک‌سازی، خصوصی‌سازی و مقررات‌زدایی؛ اصلاح ساختار اداری در وزارتخانه‌های مختلف انجام شد. ستاد واگذاری در سال ۱۳۷۰ و ستاد تحول اداری در جهاد سازندگی نیز در زمستان ۱۳۷۱ تشکیل گردید چراکه معتقد بودند روابط مبتنی بر اعتماد کافی نیست و باید به محدودیت‌های بوروکراسی تن دهند. در مجموعه دیگری که توسط وزارت جهاد سازندگی (۱۳۷۷) منتشر شده است شامل مجموعه سخنرانی‌های مدیران ارشد جهاد سازندگی نیز به این موضوع اشاره شده است. گزارش جهاد سازندگی (بی‌تا) به ارائه آمار، نمودار و اطلاعات در مورد فعالیت‌های مهندسی رزمی و بهداشتی و درمانی جهاد در دوران جنگ پرداخته است.

جدول ۱. منابع مرور شده در پژوهش

ردیف	نویسندگان	سال	عنوان	روش تحقیق
1	محمد جواد ایروانی	۱۳۷۷	نهادگرایی و جهاد سازندگی	مصاحبه، مطالعه موردی، مطالعه میدانی
2	فرامرز رفیع پور	۱۳۷۲	سنجش گرایش روستائیان نسبت به جهاد سازندگی، پژوهش در سه استان اصفهان، فارس و خراسان.	سنجش گرایش با تکنیک پرس‌وجو
3	مجتبی حسنی و امین شاه بابای آشتیانی	۱۳۹۵	اقتصاد جهادی: «مروری بر تجربه اقتصادی جهاد سازندگی»	اسناد آرشیوی
4	اریک ساندرلاب	۱۳۹۶	تاریخچه سازمانی جهاد سازندگی ایران: از تأسیس تا نهادسازی (۱۳۵۸-۱۳۹۰)	تحقیقات میدانی و مصاحبه گسترده
5	حسن دانایی فرد، مصباح‌الهدی باقری کئی و سعید حجازی فر	۱۳۹۴	شناسایی مؤلفه‌های سازمان‌های فضیلت محور و جهادی (مورد پژوهش: کمیته انقلاب اسلامی و جهاد سازندگی)	روش کیفی مصاحبه با فعالان دو نهاد تحلیل تماتیک
6	سید علی صدرالسادات	۱۳۸۸	ارائه مدلی مفهومی برای بازشناسی جهاد سازندگی به‌عنوان الگوی عملی یک سازمان اخلاقی	تجربیات نگارنده و استناد به نظریات مطرح در سازمان‌های اخلاقی
7	حمیدرضا قائدعلی و مهدی عاشوری	۱۳۹۳	مدیریت جهادی شیوه‌های تحقق‌یافته از مدیریت اسلامی (مطالعه موردی جهاد سازندگی در دهه نخستین انقلاب اسلامی)	مطالعه کتابخانه‌ای با رویکرد توصیفی، تطبیقی و تحلیل
8	علی شکوری	۱۳۸۶	بررسی نقش جهاد سازندگی در توسعه روستایی	مطالعه کتابخانه‌ای
9	حمیدرضا قائدعلی و محمدحسین مشرف	۱۳۹۳	فرهنگ سازمانی حاصل از مدیریت جهادی: مطالعه	مطالعه کتابخانه‌ای با رویکرد گذشته‌نگر

ردیف	نویسندگان	سال	عنوان	روش تحقیق
	جوادی		موردی جهاد سازندگی در دفاع مقدس	
10	روح الهی و همکاران	۱۳۹۷	الگوی شکل‌گیری نوآوری در جهاد سازندگی	مصاحبه هدفمند و اسنادی
11	حمیدرضا قاندرلی و محمدحسین مشرف جوادی	۱۳۹۳	بررسی ویژگی‌های جهادگران در قالب مؤلفه‌های هوش معنوی (مطالعه موردی جهاد سازندگی در دهه نخستین انقلاب اسلامی)	تجزیه و تحلیل تم (مضمون)
12	جمهور حقیقی	۱۳۸۸	بررسی تشکیل جهاد سازندگی و مدیریت جهادی در تقویت و توسعه اجتماعی و مشارکت مردمی	روش اسنادی و مطالعه کتابخانه‌ای
13	پرویز مرادی و مسعود صفری	۱۳۹۴	توسعه روستایی (مروری بر ضرورت‌ها و ویژگی‌های تشکیل جهاد سازندگی)	مطالعه کتابخانه‌ای و اسنادی
14	جعفر خلغانی، محسن ابراهیم پور	۱۳۸۶	نگرش نهادی - هنجاری به جهاد سازندگی	بررسی اسنادی و آماری
15	خسرو موحد	۱۳۸۶	تبیین ویژگی‌های مدیریت جهادی	مشاهدات و تجربیات نویسنده و مصاحبه با مدیران پیشین جهاد سازندگی
16	محمدرضا فرهادی، فتحعلی نوری، برومند چهارآیین	۱۳۸۸	بررسی علل تأثیرپذیری فرهنگ و مدیریت جهادی از نظام بوروکراسی	پژوهش کتابخانه‌ای و مطالعه اسناد مرتبط با موضوع
17	مرتضی منطقی	۱۳۹۶	نقش الگوی جهادی در تعمیق ریشه‌های هویتی جوانان	از دو روش توصیفی، مصاحبه و تحلیل مضمون
18	میثم ظهوریان ابوترابی و همکاران	۱۳۹۶	شناسایی مؤلفه‌های فرهنگ سازمانی جهادی با تکیه بر تجربه مدیران جهاد سازندگی	کیفی تحلیل شبکه مضمون‌ها با تکنیک مصاحبه عمیق
19	میثم ظهوریان	۱۳۹۷	کشف الگوی مدیریت نیروهای داوطلب مردمی در جهاد سازندگی	رویکرد آمیخته نظریه‌سازی داده بنیاد و ساختاری تفسیری
20	علی مشایخی، سید محمدرضا حسینی، محسن جعفری	۱۳۹۶	رسم جهاد: تجربه‌های کار جمعی در جهاد سازندگی به روایت حسینی‌علی عظیمی	مصاحبه تاریخ شفاهی
21	مجتبی قافله باشی، سید علیرضا طباطبایی، سید حسین رفیعی، سید حمزه حسنی، حامد حاجی پور، سعید امینی	۱۳۹۹	زنده‌باد جهاد: ده روایت از مدیران و پیشکسوتان جهاد سازندگی	مصاحبه تاریخ شفاهی
22	سازمان جهاد کشاورزی خراسان جنوبی	۱۳۸۶	نصایح و پندهای پیشکسوتان: خاطرات بازنشستگان سازمان جهاد کشاورزی استان خراسان	روایت
23	جهاد کشاورزی خراسان رضوی	۱۳۹۵	روایت سنگر سازان ۹ جلدی	روایت
24	حسین نجفی	۱۳۸۸	سنگر سازان بی‌سنگر: خاطراتی از جهادگران در جنگ	روایت
25	رضا وطنی	۱۳۹۴	سنگر سازان بی‌سنگر: عملکرد گردان مهندسی رزمی ۱۵ ولی عصر	روایت
26	حمید دعایی	۱۳۹۷	سنگر سازان بی‌سنگر؛ اسطوره‌های ماندگار	روایت
27	مرتضی نریمانی	۱۳۸۰ و ۱۳۸۲	سنگر سازان بی سنگر ۸ تا ۱۶	روایت
28	جهاد سازندگی	۱۳۷۳	مجموعه سخنرانی‌ها و مقالات ارائه شده به اولین سمینار علمی - کاربردی تحول اداری در جهاد سازندگی ۱۹ و ۲۰ آبان ۱۳۷۲	سخنرانی

ردیف	نویسندگان	سال	عنوان	روش تحقیق
29	وزارت جهاد سازندگی	بی تا	جهاد سازندگی در جنگ	گزارش آماری
30	وزارت جهاد سازندگی	۱۳۷۷	پرتوی از همایش سازندگی	سخنرانی
31	حمید محسنی	۱۳۸۰	کارنامه پژوهشی (مجموعه مقالات طرح‌های پژوهشی کاربردی در مرکز اطلاع‌رسانی و خدمات علمی وزارت جهاد کشاورزی)	مجموع ۲۳ مقاله
32	پیام عدالت	۱۳۸۲	تاریخ و فرهنگ جهاد سازندگی استان همدان (۱۳۵۸-۱۳۶۳)	اسناد آرشیوی
33	جهاد کشاورزی خراسان رضوی	۱۳۹۵	روایت سنگر سازان ۹ جلدی	روایت
34	and Mohammad Hajar Eftekhari Sadegh Allahyari	۲۰۱۵	Identifying the Organizational Intelligence of Agriculture Jihad Organization in Guilan Province, Iran	رویکرد سازمان هوشمند
35	Hamed Ghadermarzi, Pouria Ataei, Hamid Karimi & Arash Norouzi	۲۰۱۹	Research Article The learning organization approaches in the Jihad-e Agriculture Organization, Iran	رویکرد سازمان یادگیرنده
36	Eric lob	۲۰۲۰	Iran's Reconstruction Jihad Rural Development and Regime Consolidation after 1979	اسناد آرشیوی، مصاحبه و مشاهده
37	Eric lob	۲۰۱۸	Construction Jihad: state-building and development in Iran and Lebanon's Shi'i Territories	مردم‌نگاری مشاهده، مصاحبه، اسناد آرشیوی
38	Eric lob	۲۰۱۶	The Islamic Republic Of Iran's Foreign Policy And Construction Jihad's Developmental Activities In sub-Saharan Africa	اسناد آرشیوی و مصاحبه

چهار چوب مفهومی

جهاد سازندگی را می‌توان یک نهاد بومی پنداشت که در ابتدای پیروزی انقلاب اسلامی با توجه به فضای جدیدی که تغییر انقلابی نهادهای غیررسمی (یعنی اندیشه، فرهنگ، باورها و...) را به همراه داشت، به وجود آمد. بومی‌بودن و بومی‌سازی مقوله‌هایی است که از اواخر قرن بیستم با محدودیت نظری و پیامدهای عملی کلان روایت‌های جهان‌شمول، توجه به فرودستان، خرده‌فرهنگ‌ها و قلمروهای کوچک در همه حوزه‌های دانشی مورد توجه قرار گرفت. از آنجاکه نهاد بومی متناسب با نیاز جامعه و مطابق با مبانی، شرایط و امکانات موجود آن متولد می‌شود؛ در هر سه حوزه درک، پذیرش و کاربرد غالباً بهتر و کامل‌تر از نهادهایی با الگوهای وارداتی عمل می‌کند. لذا نهادهای بومی، توجه ویژه نهادگرایان را به خود جلب کرد و از این‌رو این رویکرد می‌تواند در توضیح نحوه عمل و چگونگی موفقیت جهاد سازندگی راهگشا باشد. نکته دیگری که به سبب آن، دستگاه نظری نهادگرایی جایگاه خوبی در تحلیل جهاد سازندگی پیدا می‌کند، همه‌جانبه‌گرایی و پیوستگی ساحت‌های مختلف حیات جمعی در این نهاد است. جهاد سازندگی ماهیت و کارکرد صرفاً اقتصادی، صرفاً اجتماعی، صرفاً فرهنگی و یا صرفاً سیاسی نداشت بلکه تغییر همه‌جانبه و چندبعدی بود. وبلن پدر نهادگرایی از توسعه با عنوان «تکامل بنیادین اجتماعی» یاد می‌کند و بیان می‌دارد که تکامل بنیادین اجتماعی، فرآیند بقای مطلوب نهادهاست و پیشرفت را می‌توان بقای مناسب‌ترین عادات تفکری و انطباق اجباری افراد با شرایط در حال تغییر اقتصادی- اجتماعی تعبیر کرد. درواقع موسسه‌ها و نهادها باید با شرایط متغیر جامعه تغییر کنند و توسعه این‌گونه مؤسسه‌ها و نهادهاست که پیشرفت جامعه را سبب می‌شود (تفضلی، ۱۳۷۵: ۳۴۲).

در میان نهادگرایان، مدل استروم و ابعادی که وی در مدل خود در نظر می‌گیرد مناسب خوبی با آنچه از مطالعه تاریخ جهاد سازندگی به دست آمد را نشان می‌دهد. بنیان‌های نظریه استروم بر محور نگرشی چندمرکزی، عقلانیت محدود و توانایی

خودسازمان‌دهی است. از ویژگی‌های مهم این چارچوب آن است که با گذر از دوگانه خصوصی - دولتی بر مدیریت محلی، نقش اختیار و نظارت استفاده‌کنندگان و توافقات غیررسمی آن‌ها تأکید می‌کند. وی نشان داده است که می‌توان اختیارات اداره منابع مشترک را به استفاده‌کنندگان این منابع داد. در این چارچوب می‌توان توضیح داد چگونه در بستر یک جامعه که تحت قواعد رسمی و غیررسمی مشخص، توسط بازیگران معین، کالا یا خدمت مشخصی تولید می‌شود، موفقیت و کارایی (در مفهوم غیر کلاسیک آن) محقق می‌شود. ابعاد روشی مدل استروم بیش از همه در کتاب تنوع نهادی (۱۳۹۵) مطرح شده است. لیکن شامل چهار بعد اصلی است که در ادامه توضیح داده خواهد شد.

ابعاد چهارگانه تحلیل

تحلیل نهادی^۱ استروم (۱۳۹۴) به‌طور کلی از چهار زاویه به نقش نهادها می‌نگرد که عبارت‌اند از ویژگی بازیگران، ویژگی نهاد، ویژگی کالا یا خدمات عمومی و جامعه موردبررسی. محقق برحسب موضوع تحقیق خود و متغیرهای اصلی که در پژوهش خود معرفی می‌کند می‌تواند یکی از ویژگی‌های مذکور را بزرگ‌نمایی کند و با جزئیات بیشتری به تحلیل آن بپردازد، اما در کنار آن سایر ویژگی‌ها را نیز در حد نیاز در پژوهش خود لحاظ کند.

ویژگی بازیگران

توجه به ویژگی‌های بازیگران در این رویکرد برآمده از جایگاهی است که به عاملیت انسانی و قدرت تصمیم‌گیری او داده می‌شود. انسان‌ها در یک کنش جمعی مشارکت می‌کنند و قادرند در یک فرآیند تصمیم‌گیری برای تولید محصول مشترک یا رسیدن به هدف مشترک به انتخاب کنش‌هایی از مجموعه گزینه‌هایی موجود بپردازند (استروم، ۱۳۹۴: ۸۴). این ویژگی‌های شامل علاقه، منابع، هدف، باور، نحوه تصمیم‌گیری و استراتژی بازیگران است. تأثیرگذاری ویژگی بازیگران بر کنش جمعی دو جنبه دارد: نخست؛ جنبه‌های آداب‌ورسوم رفتار (رفتارهایی که بر پایه تأثیرپذیری استوار هستند؛ همانند سنن، عادت‌ها، داستان‌ها و افسانه‌ها) و دوم؛ جنبه‌های تکنولوژیکی رفتار (رفتارهای آموخته‌شده که مبتنی بر واقعیات هستند). او همچنین تأکید می‌کند که انسان‌ها، در یک فرآیند بی‌انتهای سببیت دوره‌ای و تراکمی، بر اساس فرهنگ خود عمل می‌کنند یا به عمل واداشته می‌شوند. نتیجه این دیدگاه یک فرآیند تکاملی مداوم است که هیچ مسیر قابل پیش‌بینی یا پایان از پیش تعیین‌شده‌ای برای آن متصور نیست (پیغامی و سعیدی صابر، ۱۳۸۸: ۶۹-۷۰)؛ بنابراین منشأ ویژگی‌های بازیگران می‌تواند رفتارهای آموختنی یا رفتارهای مبتنی بر تأثیرپذیری از آداب‌ورسوم باشد.

ویژگی‌های نهاد

اتفاق نظری واحدی در مورد تعریف نهاد وجود ندارد و تعاریف متفاوتی از آن شامل نهاد به‌مثابه قاعده، به‌مثابه هنجار، به‌مثابه ساختار، به‌مثابه رفتار و نهاد به‌مثابه تعادل ارائه‌شده است. نهاد به‌مثابه قاعده رایج‌ترین تلقی موجود است. افرادی چون نورث، ریکر، استروم، نایت، هاجسن، بولز، سرل، لائوس در شمار نظریه‌پردازانی هستند که نهاد را در قالب نظام قاعده‌ها در نظر می‌گیرند (ریزوندی و دیگران، ۱۳۹۵). از این زاویه نهاد محصولی از توافق اجتماعی، عرصه مصالحه و مذاکره بر سر منافع و منازعات، نظم یا الگوی اجتماعی، قواعد و قوانین رسمی و غیررسمی است که رفتارها و تعاملات بازیگران را ضابطه‌مند می‌کند و محدودیت‌هایی را بر انتخاب‌ها قرار می‌دهد. نهادها قواعد بازی در جامعه یا به بیان رسمی‌تر، محدودیت‌های ساخته دست بشر هستند که تعاملات انسانی

را شکل می‌دهند (نورث، ۱۳۹۷: ۳-۵). عموماً میان قواعد رسمی و غیررسمی تمایز گذاشته می‌شود. قواعد رسمی همان فرآیندهای رسمی اداری و رویه‌های قانونی و سازمانی است. قواعد غیررسمی نوع تعاملات میان افراد، نوع تصمیم‌گیری‌ها و کنش‌های خاص که باعث می‌شود افراد از تصمیم‌گیری استراتژیک فاصله بگیرند را شکل می‌دهد. هرچند رویه‌های رسمی برای پیشرفت و تسهیل کارها الزامی است اما تقویت قواعد غیررسمی سازمان می‌تواند مکمل و تقویت‌کننده قواعد رسمی باشد.

نهادها به جز قواعد و هنجارها، لایه زیرین این هنجارها و قواعد یعنی نظام‌های نمادین و شناختی را نیز شامل می‌شوند. نظام شناختی دارای اهمیت بالایی است چراکه «چارچوب ادراکی» ایجاد می‌کند که تعیین می‌کند اعضای نهادها چگونه داده‌ها و اطلاعات محیط را تفسیر می‌کنند. بر این اساس شناخت‌های مشترک تعیین می‌کنند کدام انتخاب عقلانی و قابل فهم است و چه رفتاری ممکن و عملی تصور می‌شود. درنهایت چه گزینه‌های موردتوجه کنشگران قرار می‌گیرد. درواقع نهادها رفتار را از دو جهت تعیین می‌کنند: یک از طریق تعیین آنچه فرد باید انجام دهد و دوم از راه تعیین آنکه فرد چه تصویری از عمل خود در یک موقعیت معین می‌تواند داشته باشد. به تعبیری نهادها مسیرهایی را که راه‌حل‌ها در آن جستجو می‌شوند تعیین می‌کنند (زارعی، ۱۳۹۳: ۱۶۷-۱۶۹).

ویژگی خدمات

ویژگی کالاها و خدمات بر نتیجه‌ای که مداخلات در محیط حاصل می‌کند تأثیر دارد. سنخ‌شناسی انواع کالا در ادبیات رایج اقتصاد بر اساس طبقه‌بندی دوگانه ساموئلسون به دو دسته خصوصی و عمومی مبتنی بر دوگانه دولت - بازار صورت گرفته و بعدتر جیمز بوکانان بود که نوع سومی از کالاها تحت عنوان کالاهای باشگاهی را مطرح نمود. استروم نوع چهارمی معرفی می‌کند به نام منابع با مالکیت مشترک یا مشاع. چهار نوع کالا و خدمات شامل: کالاهای عوارضی، کالاهای خصوصی، کالاهای عمومی، منابع مشاع (استروم، ۱۳۹۴: ۶۳) این ۴ نوع کالا بر اساس دو ویژگی تعیین می‌شود. یکی انحصاری بودن بهره‌مندی از منابع و دوم کاهش پذیری به هنگام استفاده شدن. بر اساس این دو ویژگی کالاهای عوارضی یا باشگاهی هم در سختی انحصاری نمودن و هم در کاهش پذیری شدت کم دارند. ویژگی کالاهای عمومی و منابع مشاع این است که آن‌ها را به سختی می‌توان انحصاری نمود و با مسئله سواری مجانی و عدم انگیزه بخش خصوصی برای سرمایه‌گذاری روبه‌رو است؛ اما درحالی‌که کالاهای عمومی مثل صلح کاهش پذیری کم دارند یعنی بسیاری از مردم می‌توانند به‌طور مشترک از آن‌ها استفاده کنند و محروم کردن افراد از کسب این منافع دشوار است، منابع مشاع کاهش پذیری زیادی دارند یعنی استفاده هر فرد از یک منبع طبیعی، مقدار در دسترس آن را کاهش می‌دهد. کالاهای خصوصی درجه سختی انحصاری نمودن کم و کاهش پذیری زیاد دارند. مسئله اصلی در مورد انواع کالاها، مالکیت در آن‌ها است. وی بر مسئله حل مشکلات کنش جمعی در منابع مشترک به‌عنوان عامل مؤثر بر توسعه کشورها متمرکز می‌شود.

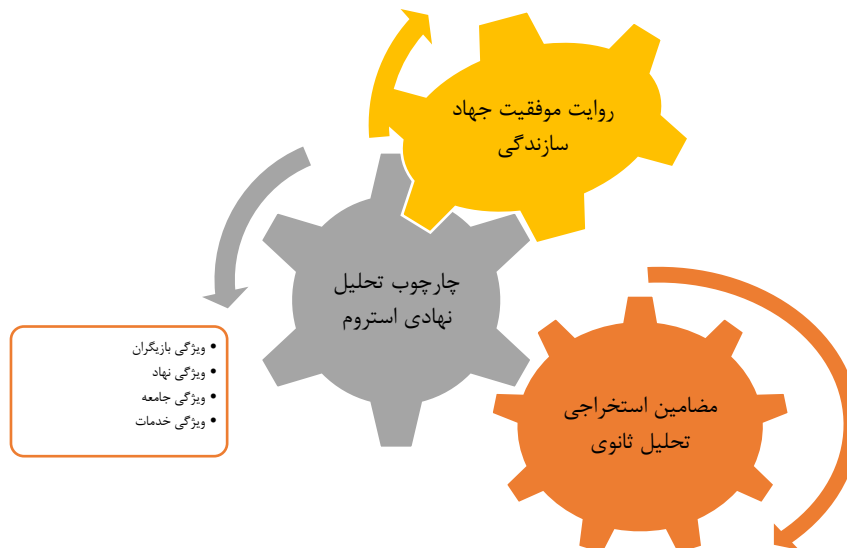
ویژگی‌های جامعه

فرآیند تغییرات اجتماعی صرفاً مکانیکی نبوده و حاصل کنش انسان‌ها است. هر جامعه‌ای به شیوه‌ای خاص کنش‌ها را سامان داده و محدود می‌کند. ویژگی‌های مهم و تأثیرگذار جامعه عبارت‌اند از: ارزش‌های پذیرفته‌شده به‌صورت عمومی در اجتماع در مورد رفتار، سطح ادراک مشترکی که میان بازیگران بالقوه وجود دارد. حد همگنی میان ترجیحات افرادی که در اجتماع زندگی می‌کنند. اندازه و ترکیب اجتماع مربوطه و حد نابرابری دارایی‌های عمومی میان آن‌هایی که تحت تأثیرند. فرهنگ اشاره به ارزش‌های مشترک در یک اجتماع دارد. فرهنگ مدل‌های ذهنی است که ممکن است بازیگران در یک موقعیت به اشتراک بگذارند؛ و به‌نوبه خود بر چگونگی تکامل ذهن بشر تأثیر می‌گذارند. وقتی تمام بازیگران دارای مجموعه مشترکی از ارزش‌ها هستند و با یکدیگر در مجموعه مرکبی از

موقعیت‌ها درون یک اجتماع کوچک تأمل می‌کنند، توسعه قواعد و هنجارهای مناسب برای مدیریت روابط تکرارشونده بسیار محتمل - تر خواهد بود (استروم، ۱۳۹۴: ۶۷-۶۸).

روش پژوهش

در سال‌های اخیر روش‌هایی معرفی شده که با کمک آن‌ها پژوهشگر می‌تواند بدون صرف زمان و هزینه زیاد و با کمک داده‌های پژوهش‌های پیشین به تحلیل‌های تازه دست یابد. این روش‌ها به‌طور کلی سنتزپژوهی خوانده می‌شوند که در آن پژوهشگران در پی ترکیب، تلفیق، تحلیل و تفسیر تازه‌ای از پژوهش‌های قبلی هستند و از جمله آن‌ها می‌توان به‌مرور نظام‌مند، فراتحلیل، تحلیل ثانویه داده‌های اولیه و فراتفسیر اشاره کرد. طرح حاضر باهدف استخراج فرآیند موفقیت جهاد سازندگی، تحلیل ثانویه داده‌های موجود در مطالعات پیشین پیرامون تجربه جهاد سازندگی را پیش خواهد گرفت. زیرا کارویژه تحلیل ثانویه آن است که پژوهشگران داده‌های موردنیاز خود را از طریق داده‌هایی به دست آورند که قبلاً دیگران در مطالعات کمی و کیفی جمع‌آوری کرده‌اند و آن را مجدداً تحلیل می‌کنند. از تحلیل ثانویه سه شکل معرفی شده است: ۱) تحلیل عمیق اضافی، که در آن محقق تمرکز زیادی بر یک یافته یا جنبه خاصی از کار اولیه دارد. ۲) تحلیل گروه فرعی اضافی، که پژوهشگر به‌صورت گزینشی روی یک گروه فرعی از نمونه مطالعه اصلی تمرکز می‌کند. ۳) چشم‌انداز جدید/ تمرکز مفهومی که در واقع تحلیل کل یا بخشی از یک مجموعه داده با دیدگاهی متفاوت است تا مفاهیمی بررسی شود که در مطالعه اصلی موردتوجه نبوده یا در پژوهش اولیه اصل کار نبوده است (نادی، ۱۳۹۶: ۲۵۹). در طرح حاضر هر سه شکل یادشده به‌مقتضای کیفیت و نوع داده مربوطه مدنظر قرار خواهد گرفت. مرور در مورد منابعی که در بخش پیشینه پژوهش به‌عنوان منابع تحلیلی معرفی شد به سطح تمام شماری نزدیک شد ولی منابع روایی تا سطح اشباع نظری پیگیری شد و بعدازآنکه مطالعه منابع بیشتر از بیان داده‌های جدید ناتوان بود، مرور متوقف گشت. از بررسی ۳۸ عنوان کتاب، مقاله و رساله برگزیده در موضوع جهاد سازندگی که در بخش پیشینه پژوهش معرفی شد، به مضامین اصلی در توضیح چگونگی موفقیت جهاد سازندگی استخراج شد. سپس برای اینکه بتوان آن‌ها را در سطحی بالاتر و معطوف به هدف توضیح چگونگی موفقیت یک نهاد به کاربرد در چهار بعد تحلیل نهادی استروم روایتی از چگونگی مکانیسم‌های عمل جهاد سازندگی ارائه شد. به عبارتی نتایج تحلیل ثانویه در غالب چهار بعد ویژگی‌های بازیگران، جامعه، خدمت و قواعد نهادی ارائه شد تا با توجه به آن‌ها بتوان، عواملی که نحوه تحقق این امر را ممکن کردند در صورت‌بندی‌ای جدید ارائه گردد.

تحلیل موفقیت جهاد سازندگی

مطالعات مربوط به سازمان و مدیریت، جهاد سازندگی را به‌عنوان سازمانی با فرهنگ جهادی (موحد، ۱۳۸۶؛ قانلی و شرف جوادی، ۱۳۹۳؛ قافله باشی و دیگران، ۱۳۹۹؛ مشایخی و دیگران، ۱۳۹۹)، سازمانی فضیلت محور (دانایی فر، باقری کنی، حجازی فر، ۱۳۹۴)، اخلاقی (صدرالسادات، ۱۳۸۸) و ارزشی (خلقانی و ابراهیم پور، ۱۳۸۶) با مدیریتی اسلامی (قاندعلی و عاشوری، ۱۳۹۳) و جهادی (فرهادی و نوری و چهارآیین، ۱۳۸۸؛ حقیقی، ۱۳۸۸) معرفی کرده‌اند و ویژگی‌هایی مثل دین، ایمان، معنویت، آرمان، تقدس، تعالی، عبادت، تقوا، اخلاص، حکمت، کار به‌مثابه عبادت، سادگی، قناعت، اخوت، همکاری، همدلی مشورت، مشارکت، اعتماد، انعطاف، انطباق، تعاون، هم‌رشدی، مسئولیت‌پذیری، مجاهدت، شجاعت، ایثار، امانت‌داری، آزادی فردی، عدالت اجتماعی به سازمان نسبت داده‌شده یا به‌عنوان فرهنگ سازمانی معرفی شده است. همچنین مقولاتی چون خدمت به خلق، کار برای رضای خدا، تلاش برای مبارزه با دشمن، ولایت محوری، انعطاف، سرعت عمل، مشارکت، اخلاق و ارزش، مشارکت داوطلبانه، نگاه غیرابزاری به نیروی انسانی، انتظار مطابق وسع از نیروی انسانی، پرکاری، سخت‌کوشی، قناعت، رعایت بیت‌المال، دین‌مداری، نظام انتخاب و انتصاب و طراحی ساختاری سازمان را برای نوع مدیریت جهاد سازندگی برشمرده‌اند. مطالعاتی که متمرکز بر کیفیت نیروی انسانی هستند به ویژگی‌های جهادگران اخص از مدیریت پرداخته‌اند و به مواردی چون آرمان، ایمان، آخرت‌گرایی، مبارزه با نفس، اهداف بلند، خودسازی، ادای تکلیف، شجاعت، جسارت، سخت‌کوشی، مسئولیت‌پذیری، اعتمادبه‌نفس، خودباوری، مقاوم‌سازی، تعمیق هویت فردی و دینی، تشویق خلاقیت، امیدآفرینی اشاره دارند. به‌طورکلی می‌توان گفت چگونگی موفقیت در این دسته از مطالعات به حوزه اعتقادات، سبک زندگی، روابط و تعاملات، خلیقات و ارزش‌های اجتماعی ارجاع شده است.

دسته دیگری از مطالعات به مدل توسعه موردتوجه در جهاد سازندگی تأکید دارند. الگوهای توسعه روستایی (رفیع پور، ۱۳۷۲؛ شکوری، ۱۳۸۶؛ لاب، ۲۰۲۰)، توسعه فرهنگی (منطقی، ۱۳۹۶)، توسعه سیاسی (لاب، ۲۰۱۶)، توسعه اجتماعی (حقیقی، ۱۳۸۸).

توسعه اقتصادی (حسینی و شاه بابایی، ۱۳۹۵)، الگوی نوآوری اجتماعی (روح الهی و همکاران، ۱۳۹۷)، الگوی تغییر اجتماعی (ساندرلاب، ۱۳۹۶)، الگوی نهادی (ایروانی، ۱۳۷۷) و الگوی دولت سازی (لاب، ۲۰۱۸) از جمله این موارد هستند. برای هر کدام از حوزه‌ها و الگوهای توسعه، ویژگی‌ها و مؤلفه‌هایی برشمرده شده است. توسعه روستایی شامل: دیوانسالاری زدایی، رفتار شخص جهادگر، ارزش‌های هم سو، رضایت از دولت، مؤلفه‌های هنجاری و ارزشی، ساختار و عمل، الگوی تغییر اجتماعی مؤلفه‌های ایدئولوژیک بودن، پویایی، ناظر بودن به پیشرفت و توسعه، اقتدار و نفوذ، کنش‌های غیرقهری، جنبش اجتماعی (بسیج مردمی)، حمایت نخبگان حکومتی، تأثیر رخداد انقلاب فرهنگی و جنگ با عراق، جذب نخبگان نوظهور در ساختار سیاسی، نوع فعالیت حمایتی، فرهنگ و مدیریت جهادی (تمرکززدایی نظام بوروکراتیک و مشارکت مردمی)، قدرت نرم تکیه بر هویت جمعی و جهت‌دهی به کنش‌ها است. مؤلفه‌های نهادی شامل: ولایت محوری، استمرار، ارزش‌مداری، خودباوری، مردم‌گرایی، دین‌محوری، انعطاف‌پذیری، فرهنگ خاص سازمانی، نوآوری و پویایی است. مؤلفه‌های فرهنگی شامل: احساس خودباوری، احساس غرور ملی، تغییر نگرش، یافتن نگاه واقع‌بینانه نسبت به تحولات جامعه، تعمیق هویت فردی دانشجویان، تعمیق هویت تاریخی دانشجویان، افزایش اعتمادبه‌نفس، تشویق خلاقیت‌های الگوبابی دانشجویان، رفع ناامیدی، مقاوم‌سازی در برابر هجوم فرهنگی غرب، ممانعت از غرب‌زدگی دانشجویان، یافتن نگاه پر امید به آینده، تعمیق هویت دینی دانشجویان، الگوی نوآوری اجتماعی ایجاد اضطرار محرک بر محوریت ولی، عدالت-خواهی، استقلال‌طلبی و خواست مردمی، تربیت نوین اسلامی، نیت‌مندی جهادی، کنش جهادی، فرهنگ کار متعالی، میدان دادن به نیروی انسانی، ساختار ولایتی، مدیریت و اداره شورایی، ماموریت‌گرایی به جای تخصص‌گرایی و پویایی سازمانی، نظارت و کنترل غیررسمی، ساختار منعطف و تطبیق‌پذیر با تکلیف و محیط، شایسته‌سالاری انقلابی است. الگوی سیاسی شامل: ابزار غیرنظامی و غیرایدئولوژیک است. دولت سازی شامل مؤلفه‌های اشاعه ارزش‌های انقلابی، هویت ملی و مدنی در سراسر روستاها، اشاعه ارزش‌های انقلابی، هویت ملی و مدنی در سراسر روستاها است. در الگوی اقتصادی عناصر تشکیل‌دهنده شامل: فرهنگ حاکم، تعاملات با سایر نهادها و قوانین و فراقوانین است.

چنانچه بخواهیم مؤلفه‌ها و ویژگی‌های ذکر شده در مطالعات پیشین را در صورت‌بندی‌ای جدید ذیل ابعاد چهارگانه تحلیل نهادی استروم جایگذاری کنیم، نیاز به‌قرار دادن این ویژگی‌ها در کنار واحدهای معنایی و رخداد‌های برجسته و بازنمایی کننده موفقیت جهاد سازندگی از میان روایت‌های مختلف عرضه‌شده داریم؛ نتیجه این تلاش در ادامه ارائه شده است.

ویژگی‌های بازیگران جهاد سازندگی

جهادگران یا همان نیروهای داوطلب مردمی

بدنه اصلی و مؤسسین جهاد، دانشجویان و به‌طور خاص هسته آغازکننده آن دانشجویان انجمن اسلامی بودند (قافله باشی و دیگران، ۱۳۹۹: ۲۰) و (مشایخی و دیگران، ۱۳۹۹: ۳۳) لذا ویژگی‌هایی طبیعی جوانی مثل ریسک‌پذیری، توانایی بالای بدنی، تجرد و تحصیلات در کنار باورها و اعتقادات دینی و انقلابی بخشی از دلایل موفقیت آن‌ها برشمرده شده و بیان شده است با انقلاب فرهنگی و تعطیلی دانشگاه‌ها، تعداد زیادی از این دانشجویان برای خدمت‌رسانی به روستاها بسیج شده بودند. آن‌ها به راهنمایی شهید محمد حسینی بهشتی طرح «جهاد برای سازندگی روستاهای کشور» را در بهار ۱۳۵۸ ارائه دادند (حسینی و آشتیانی، ۱۳۹۵) و مقدمات جهاد سازندگی شکل گرفت.

از سوی پیام دیگر، امام خمینی در خرداد ۱۳۵۸ همه مردم را به‌عنوان بازیگران این عرصه مخاطب قرارداد. امام در این پیام از کل مردم برای ایفای نقش در این نهاد نام بردند «همه متخصصان، دانشجویان، کارگران، مهندسان، بازاری، کشاورز، پیر و جوان، زن و

مرد، شهری و دهاتی». بدین ترتیب فرهنگ مردمی مشارکت و همیاری که یکبار در پیروزی انقلاب کارایی خود را به مردم اثبات کرده بود، این بار در حین عمل سازندگی تمرین و لوازم آن آموخته شد. تا پایه رفتار اجتماعی آن دوران قرار گرفت. نیروهای رسمی جهاد نیز بعدتر از همین نیروها بودند لذا متأثر از همین رسم اجتماعی قرار داشتند. «اعضای جهاد سازندگی معمولاً از طبقه متوسط بودند، لباس‌های ساده می‌پوشیده و ظاهری متواضع داشتند. به‌خوبی می‌توانستند با روستاییان ارتباط برقرار کرده و ذهنیت، عادت‌ها، نیازها و اولویت‌های آنان را درک کنند. بسیاری از اعضای جهاد به‌صورت داوطلبانه و بدون دریافت حقوق ساعت‌های طولانی کار کرده یا درازای آن دستمزد بسیار اندکی دریافت می‌کردند. (ظهوریان، ۱۳۹۷، ص ۶۸)

بعد دیگر ویژگی‌های جهادگران، مربوط به ویژگی‌های جمعی آن‌ها بود. در ابتدا و بعد از دستور امام مبنی بر تشکیل نهضت جهادی شهید بهشتی گروه‌های متعدد فعال با دیدگاه‌های متنوع را جمع کردند تا این طرح مورد موافقت آن‌ها قرار گرفته و در استان‌ها نمایندگانی تعیین شوند: حزب جمهوری اسلامی، انجمن اسلامی پزشکان، انجمن اسلامی معلمان ایران، انجمن اسلامی مهندسين، بنیاد مستضعفان، بنیاد مسکن، جامعه اسلامی دانشگاهیان، جنبش ملی مجاهدین خلق ایران، حزب خلق مسلمان ایران، دفتر آیت‌الله طالقانی، سازمان مجاهدین انقلاب اسلامی، سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، شورای هماهنگی انجمن‌ها و سازمان‌های دانشجویی ایران، کانون محصلین، گروه مهندسين مسلمان، نهضت آزادی ایران و جنبش مسلمان مبارز به جلسه مشترک دعوت شده بودند (جعفرنژاد، ۱۳۹۱). بعد از استعفای دولت موقت، به دست گرفتن مستقیم کارها توسط شهید بهشتی بود که امکان همکاری جریان‌ها و افراد مختلف بیشتر فراهم شد. شهید بهشتی چه در نظر و چه در عمل سابقه طولانی در مورد اهمیت تشکیلات، کار منظم تشکیلاتی، مواجهه و مدیریت اختلاف‌ها داشته و از قدرت استدلال و اقناع بالایی برخوردار بودند. اجماع بازیگران برای تحقق یک هدف توسط گروه‌های متفاوت، با باورها و اهدافی متنوع یکی از زمینه‌هایی است که قابلیت تحقق اهداف جهاد را بسیار بالا برد. این تنوع و فضای بازتر سیاسی در عین باور به شعار «همه با هم» در رفع تضاد منافع، ارتقا اخلاق همکاری در عین اختلاف‌نظر، تصمیم‌گیری مبتنی بر کارشناسی و اقناع جمعی و استفاده از همه سرمایه‌های انسانی اثر گذاشت.

مقامات سیاسی و اداری

امام خمینی و شهید بهشتی در سطح مسئولین رده اول جدی‌ترین نقش را در پشتیبانی و حمایت‌های مادی و معنوی از جهاد سازندگی داشتند. شخص امام خمینی بودند که در پیام ۲۷ خرداد ۱۳۵۸ فرمان تشکیل جهاد سازندگی را صادر کردند. فرمانی که در پی اعلام نیاز و اثبات ضرورت وجود آن، بعد از سازمان‌دهی بدنه فعال و اطلاع‌رسانی و اجماع گروه‌های مختلف صورت گرفت. از سوی دیگر مقاومت‌ها و اصطکاک‌های زیادی نیز از زمان تأسیس تا تحکیم جهاد وجود داشت. جهاد سازندگی از ابتدای تأسیس خود و با توجه به تأثیرگذاری بالایی که در سطح روستاها داشته است، با تنش‌های قابل توجهی با بخش‌هایی از وزارتخانه‌ها و ادارات دولتی از سویی دیگر جمهوری اسلامی و به‌ویژه سیاسیون و جریان‌های سیاسی از یک‌طرف و بخش‌هایی از وزارتخانه‌ها و ادارات دولتی از سویی دیگر مواجه بوده است (ظهوریان، ۱۳۹۷: ۲۵). جهاد ادارات که به‌عنوان حرکت تحول‌آفرین در ساختار سازمانی ایجاد شده بود با مانع‌تراشی دولت- به‌خصوص توسط بنی‌صدر- مواجه شده و اکثر آن‌ها به تعطیلی کشیده شدند. نقد به ساختار اداری و بوروکراتیک سازمان بخشی از مقاومت‌ها بودند. ولی بیشتر به نظر می‌رسد توسعه حوزه‌های فعالیت جهاد از نگاه برخی سیاسیون، ابزاری سیاسی به نفع جریان و حزب مشخصی بود. برای همین است که برخی از فعالان این سازمان اعتقاد دارند یکی از زمینه‌هایی که موجب انحلال جهاد شد، همین قدرتمند شدن آن بود. ارتباط با مردم روستا و محبوبیت در بین مردم و قوی‌تر شدن مجموعه جهاد از وزارتخانه‌ها از دیدگاه بعضی از سیاسیون مصلحت نبود (ظهوریان، ۱۳۹۷: ۷۳). لذا مداخلاتی کارشکنانه نیز در مورد آن صورت می‌گرفت؛ اما مقامات

اداری داخل سازمان چون بر اساس نظام شورایی و بر اساس توافق و اجماع در روندی از پایین به بالا انتخاب می‌شدند در تعامل با سایر گروه‌های بازیگران بسیار کارآمد عمل می‌کردند. اعضای شورای مرکزی بدین‌صورت بود که جهاد استان‌ها افرادی را به‌عنوان خبره به تهران می‌فرستادند. این افراد با نام مجمع خبرگان یا معتمدین جهاد دورهم جمع شده و افرادی را برای عضویت در شورای مرکزی پیشنهاد می‌کردند. با رفتارهای باندی و رانتی تقابل شدید و خودجوشی صورت می‌گرفت که باعث حذف این رفتارها از تعاملات می‌شد. نام این افراد به نخست‌وزیری ارائه می‌شد و از آنجا حکم می‌گرفتند (مشایخی و دیگران، ۱۳۹۹: ۳۴-۳۵). شورای مرکزی در واقع هماهنگ‌کننده و پیشنهاددهنده به دولت بود و تمام تلاش خود را برای کاهش هزینه‌ها و تسهیل‌گری به کار می‌برد و اختیار عمل واحدها را محدود نمی‌کرد. واحدها متشکل دو یا چند نفر نیروی آزمون پس داده و مورد اعتماد شورا بودند که در صورت حجم زیاد کاری به کمیته تبدیل می‌گردیدند. کمیته‌های بودجه دریافت می‌کردند و برای هزینه کرد نیاز به تصویب شورا نداشتند. شورای مرکزی نیز با تعداد محدود نیرو قادر به اداره امور بود. ایجاد واحدها، کمیته‌ها و حتی جهاد سازندگی استان‌ها کاملاً خودجوش بود و نیاز به اخذ مجوز نداشت. این رویه هرچند برای سازمان جهاد مطلوب بود اما سازمان‌هایی که ساختار بوروکراتیک و نظم از بالا به پایین خو گرفته بودند نمی‌توانستند تا این حد بر محور اعتماد، عدم تمرکز و منطق شورا و اجماع همراهی کنند.

گروه‌های هدف

طبق یافته‌های حاصل از مرور منابع مانند رفیع پور (۱۳۷۲)، ایروانی (۱۳۷۷) شکوری (۱۳۸۶) و لای (۲۰۲۰)، گروه هدف عمده در جهاد سازندگی کشاورزان و روستائیان بودند. در جغرافیای آن زمان ایران، روستائیان درصد بالایی از جمعیت فعال و مؤثر کشور را تشکیل می‌دادند و از طرف دیگری بیش از هر قشری مورد ظلم دستگاه شاهنشاهی قرار گرفته بودند. علاوه بر این روستاهای دارای قومیت‌ها و اقلیت‌ها مورد طمع ضدانقلاب بوده و مسئله تجزیه و فتنه در این مناطق جنبه امنیتی مهمی داشت. پاشنه آشیل آن، سوءاستفاده از وضعیت سخت معیشتی و کمبود امکانات در این مناطق بود. حضور جهاد با استقبال گسترده مردم این روستاها همراه شد. بچه‌ها در انشاهایشان می‌نوشتند که می‌خواهند جهادگر شوند. پیرمردها و پیرزن‌ها با دیدن آن‌ها اشک می‌ریختند و جوان‌ترها آستین همت برای کمک به آن‌ها بالا می‌زدند. مهم‌ترین دلیل این اتفاقات هم‌راستا شدن باورها و هنجارهای گروه‌های هدف با جهادگران بود که هر دو منبع از منابع دین و انقلاب بودند. لذا ظرفیت تعامل و کنشگری خود این مردم نیز فراهم می‌شد. مردم روستایی با آغوش باز، خوش‌بینانه و امیدوارانه به فعالیت‌های جهاد نظر داشته و با آن‌ها همکاری می‌کردند. درک مردم از جهادگر، انسانی تراز انقلاب اسلامی بود که برای رفع فقر و فساد و نابرابری مجاهده می‌کرد. در این شرایط و با رویه‌های مشارکتی و مردم محور جهاد، گروه‌های هدف نیز خود به‌طور جدی در تحقق نفع و ارزش مشارکت می‌کردند. چه در مرحله کشف و تعریف مسئله، چه فرآیند تأمین و چه در اجرای راه‌حل‌ها. هرچند تا حدی مشکل زیاده‌خواهی یا سواری مجانی نیز به وجود می‌آمد اما درصد قابل توجهی نبود. در واقع مشارکت و مجاهده آن‌چنان ارزشی شده بود که تخلف از این قاعده غیررسمی هزینه‌های اجتماعی برای افراد به وجود می‌آورد.

ویژگی‌های نهاد جهاد سازندگی

گفته شد که قواعد نهادی شامل مجموعه هنجارها و رویه‌های رسمی و غیررسمی است که در عرصه موردنظر حاکم است (نورث، ۱۳۹۷: ۱۰۶-۱۰۷). فرمان ۲۷ خرداد امام در مورد تشکیل جهاد سازندگی قاعده‌گذاری رسمی بود که از دل قواعد غیررسمی موجود بر می‌خواست، در نتیجه واژه به واژه و مفهوم به مفهوم آن ارزش‌های جهادی را سازمان داده و تا حد زیادی قابلیت تحقق پیدا کرد. ایجاد استقلال و برقراری عدالت با لحاظ پایداری دو محور قابل توجه در صحبت‌های امام خمینی و شهید بهشتی در هدف‌گذاری و کارویژه

جهاد در انقلاب اسلامی بودند. امام در سخنرانی خود، مأموریت جهاد سازندگی را وظیفه تمام ملت مبنی بر بازسازی «خرابی» تحمیل شده توسط شاه در قالب فقر و عقب ماندگی روستاها عنوان کرد. از نظر امام خمینی: «مجموعه جهاد باید خودش را برای عبور از صخره‌های سخت نه شرقی و نه غربی و استقلال و خودکفایی آماده کند... اگر ایران را بر پایه استقلال واقعی پایه‌ریزی نکنیم، هیچ کاری نکرده‌ایم» (صحیفه امام، جلد ۲۱: ۲۰۵).

شهید بهشتی نیز معتقد بود: «من به شما می‌گویم تا زنده‌ام، تحمل نخواهم کرد نظامی را که در آن انسان‌های بسیار کم‌درآمد در کنار انسان‌های پردرآمد زندگی کنند. من این را تحمل نخواهم کرد و تا آنجا که در توان دارم برای از بین بردن آن خواهم کوشید و اسلام هم این را نمی‌پسندد و هیچ تردیدی نیست (مرکز اسناد انقلاب اسلامی، بی‌تا).

شخصیت امام خمینی برای سازمان و اعضای آن مرکزیت داشت و بسیاری از اعضای سابق جهاد پیام امام را انگیزه خود برای پیوستن به این سازمان می‌دانستند (لاب، ۲۰۱۶). ۲۷ شهریور ۱۳۵۸ اساسنامه جهاد در قالب هدف، روش و وظایف با سه ماده‌واحد به تصویب شورای انقلاب جمهوری اسلامی ایران رسید تا مبنای حقوقی و قانونی آن مستحکم گردد. اعضای شورای عالی جهاد طبق این اساسنامه متشکل از نخست‌وزیر یا نماینده دولت، نماینده امام، نماینده شورای انقلاب، شش تن از وزراء، وزیر مشاور و رئیس سازمان برنامه‌بودجه، چهار نماینده منتخب شورای هماهنگی استان‌ها و دو تن از علما بودند. از همان ابتدا که جهاد حول محور طرح «جهاد برای سازندگی روستاها» متشکل می‌شد بحث بر سر دولتی شدن یا نشدن آن وجود داشت؛ اما نهایتاً با تأثیرگذاری‌های شهید بهشتی بود که با حفظ زمینه مردمی آن و به‌صورت سازمانی غیردولتی تأسیس شد. از ایشان نقل شده است که «جهاد سازندگی یک اداره و یک بنگاه نیست، بلکه یک میدان نو و سازنده در سطح کشور برای تداوم انقلاب و برای جهاد سبز است که می‌بایست به دنبال جهاد سرخ آغاز شود» (مجله جهاد، ۱۳۶۶). از نظر او جهاد جایی برای تربیت کادرهای انقلاب (آخوندی، ۱۳۹۲) و مدیران آینده (قافله باشی، ۱۳۹۹: ۳۸) بود. حتی تأثیرگذاری آن بر اندیشه دینی حوزوی و اجتهاد پویا و آموزش و پژوهش در افق دید ایشان قرار داشت (مجله جهاد، ۱۳۶۰) که باید در عین سازوکار و تشکیلات مستقل در ارتباط و تعامل با سایر نهادها باشد. این توجه به عدالت و استقلال در افقی بلندمدت مطرح می‌گشت و جهاد ابزار تحقق پایدار این اهداف تلقی می‌شد. برخلاف تصور دولت که این حرکت را موقتی و محدود به‌عنوان فراغت دانشجویان جهت سازندگی می‌دانست. در نتیجه همین اختلافات بود که جهاد از ذیل نخست‌وزیری خارج و تحت نظر شورای انقلاب اسلامی و شخص شهید بهشتی قرار گرفت تا ساختار حقوقی مناسب جهت اقدامات بلندمدت و پایدار جدی دنبال شود. امکان این پایداری در اتخاذ رویه مدیریتی شورایی دیده شد. جایی که از نیروهای بومی و مطلع که به‌نوبه خود با مردم بومی در ارتباط بودند استفاده می‌شد. به این ترتیب سازمان دهی جهاد بر اساس شورای مرکزی، شوراهای استانی و شهرستانی و کمیته‌های تخصصی مرکزی، استانی و شهرستانی صورت گرفت (ایروانی، ۱۳۷۷: ۲۱۸). شورای قانونی ده یا گروه مشورتی موقت به‌طور مستقیم از طرف اهالی ده و از بین معتمدین و روحانیت محلی و در صورت وجود اختلافات فرهنگی، مذهبی یا قبیله‌ای، با انتخاب یک نفر از هر فرهنگ، مذهب یا قبیله انتخاب می‌شدند (حسینی و آشتیانی، ۱۳۹۵: ۱۲۲). بدین ترتیب سازوکاری برای حل کم‌هزینه اختلافات، مناقشات و تعارضات اتخاذ شده بود؛ که می‌توانست با گفتگوی مستقیم با مردم، اهداف و وظایف جهاد را اعلام کند، مسائل و مشکلات را دریافت دارد و از طریق خود مردم و ساختار غیرمتمرکز و سریع به حل آن‌ها بپردازد. تصویب اساسنامه جهاد در مجلس شورای اسلامی، قاعده‌گذاری‌ها در مورد تشکیلات جهاد و مقررات مالی، اداری و استخدامی مربوط به آن، قانون تفکیک وظایف بین وزارت جهاد کشاورزی مهم‌ترین قاعده‌گذاری‌های رسمی مربوط به جهاد بودند. حتی جهاد ساختارسازی‌هایی کرد تا بتواند از طریق قواعد رسمی آنچه به‌عنوان فرهنگ جهادی شناخته می‌شد را وارد ساختارهای رسمی کند. جهاد ادارات نهادی بود که وارد حوزه‌های تخصصی می‌شد و می‌توانست روحیه و فرهنگ کار جهادی را به محیط ادارات منتقل کند.

مهم‌ترین هنجار غیررسمی که بر ویژگی‌های بازیگران، خدمات و جامعه تأثیر می‌گذاشت، ارزشمندی حضور مردم و مردمی‌بودن فعالیت‌های جهاد بود. جهاد به‌جای مردم کار نمی‌کرد، درعین‌حال کارفرمای مردم نیز نبود، حضور مردم در عرصه شناسایی، تصمیم‌گیری و تأمین منابع و حضور جهادگران در میدان عمل، تعاملی کاملاً همکارانه رقم زده بود. آنچه در مورد مشارکت مردمی به‌طور معمول بروز می‌کند نوعی از مواجهه محدود است که عموماً محدود به حضور فیزیکی مقطعی یا پرداخت مالی است؛ اما روند جهاد به نحوی است که بیشتر با مردم محوری، مفهوم‌پردازی می‌شود. برخلاف آنچه بعداً در مورد مفهوم مشارکت پیش‌آمده و رمز انحصار و رانت‌خواری قرار گرفت در این بازه مشارکت کاملاً مردمی بود. در این نوع رابطه قراردادی در کار نیست بلکه محور، اعتماد متقابل و به رسمیت شماری تام است. این امر در نتیجه باورهای دینی و اعتقادی مردم و کسب تجربه موفقیت مشارکت در دوره انقلاب بود. منطق وحدت و مشارکت رمز پیروزی مردم در مقابل رژیم چند صدساله شاهنشاهی شده بود و این تجربه به‌خوبی در ذخیره دانایی مردم وجود داشت. درعین‌حال ویژگی‌های بازیگران هم عامل مهمی در امکان‌پذیر شدن این امر بود. هم جهادگران مثل مردم بودند، با ماشین مدل بالا یا تیپ آن‌چنانی نمی‌رفتند. مردم هم مشارکت می‌کردند، روستایی‌ها با بچه‌های جهاد احساس یگانگی می‌کردند، احساس می‌کردند که این‌ها از خودشان هستند. در جهاد شرط اصلی ورود به کار در روستا، مشارکت مردم بود (ظهوریان، ۱۳۹۷: ۱۳۷). هم سیاستمدارانی چون شهید بهشتی که در پیشانی هدایت نظام انقلابی بودند به لحاظ معرفتی و عملیاتی مبتنی بر شور و مشورت فکر، سازمان‌دهی و عمل می‌کردند؛ و دیگران را نیز به سمت این فرهنگ سوق می‌دادند. یکی از سفارش‌های مهم شهید بهشتی به جهادگران این بود که «شما سعی کنید که روستاییان را در کار شریک کنید، چون وقتی در کار شریک می‌شوند کار را مال خودشان می‌دانند و در نگهداری و بهره‌برداری از آن، احساس دلسوزی می‌کنند. می‌گویند مال خودمان است و خوب نگه می‌دارند و خوب استفاده می‌کنند، بعد با شما یکی می‌شوند می‌گویند خودمان این کار را کردیم شما سعی کنید از این‌ها خودیاری بگیرید. چه پول بدهند و چه به هر نحوی مشارکت بکنند که احساس بیگانگی با شما نکنند» (ظهوریان، ۱۳۹۷). فرهنگ شورایی ظهور رسمی نیز در ساختار جهاد پیدا کرد. همین شوراها به‌تبع خود فرهنگ کار مشارکت را در جهاد تقویت می‌کرد. این ویژگی در بالاترین مقطع تصمیم‌گیری جهاد در وزارت و همچنین در استان‌ها باعث شده که تصمیم‌گیری و مدیریت جهادی بر مبنای تخصص نیروهای جهاد و کارآمدی‌های آن‌ها در انجام وظایف باشد. نظام شورایی و مردم محور به‌عنوان قاعده غیررسمی، همه قواعد و تعاملات جهاد را با مردم، در بین خود و مردم با جهاد را به‌صورت کارآمدی سازمان می‌داد. در ادبیات توسعه گفته می‌شود که قواعد و قوانین رسمی به شرطی قابلیت اجرا پیدا می‌کنند که منبعث از نهادهای غیررسمی باشند. این امر را می‌توان در موفقیت جهاد در اجرای رویه‌های آن مشخصاً مشاهده کرد. نکته دیگر در مورد ویژگی قواعد نهادی جهاد سازندگی افزایش قدرت انعطاف از طریق دور شدن از رویه‌های بوروکراتیک دست‌وپا گیر و ناکارآمد بود. این امر به معنای بی‌نظمی و بی‌قانونی نبود. بلکه استقلال عمل بیشتر شده، مسیرهای تصمیم‌گیری کوتاه‌تر و به شناخت نیروها در تعیین اولویت‌ها و تخصیص‌ها اعتماد بیشتری شد. به‌طور مثال با یک دستورالعمل که «جابجایی تجهیزات و اعتبارات در سطح دفاتر و شوراهای جهاد مستقیم و بلاواسط است»، سرعت و کارآمدی امور اداری بسیار افزایش یافته بود.

ویژگی جامعه در دوران جهاد سازندگی

باورهای بازیگران بر اساس شناختی که در یک بستر فرهنگی به دست می‌آوردند، هنجارهای غیررسمی یک جامعه را شکل می‌دهند. لذا وقتی صحبت از ویژگی‌های یک جامعه می‌شود زمینه فرهنگی مهم‌ترین عامل است. نهادهایی که انسان‌ها ایجاد می‌کنند بر اساس همین باورها است. لذا هم سویی در باورها منجر به هم‌افزایی در قواعد نهادی حاکم بر جامعه می‌گردد. در دوران جهاد

ارزش‌های برگرفته از دین، در تقابل با رژیم پهلوی و در امتداد ارزش‌های مبارزه انقلابی باورهای مشترکی برای همه بازیگران این عرصه فراهم آورده بود و قاعده‌گذاری‌های جامعه معطوف به ارزش‌های جامعه انقلابی، اسلامی، متحد، مستقل، عادلانه و... بود. لذا رفع محرومیت، مبارزه با فساد، برقراری عدالت و تکریم مستضعفین درک مشترک جامعه از مهم‌ترین مسائل کشور شده و خدمت-رسانی به روستاهای کشور برای همه در اولویت قرار گرفت. جوانان به‌عنوان بخش قابل‌توجهی از بازیگران چه در مورد جهادگران و چه عامه مردم نقش بزرگی در پیروزی انقلاب اسلامی ایفا کرده بودند و درک مشترک مردم آن بود که بازهم می‌توان به آن‌ها اعتماد کرد. این میدان دادن به جوانان و تفویض اختیار به آن‌ها، دانش ضمنی برای انجام کار را فراهم می‌کرد. ضرورت تخصص‌گرایی، رعایت سلسله‌مراتب، افزایش قدرت تحمل و انعطاف در برخورد با نظریات مخالف و نقدها از طریق حضور صحنه واقعی عمل و در قالب دانش ضمنی آموخته شد. چنین میدان‌یادگیری بزرگی بود که باعث شد، جهاد بستر خودباوری و شکوفایی استعدادها شود.

ویژگی خدمات در جهاد سازندگی

نوع خدمت جهاد سازندگی پرداختن مستقیم به نیازها و مسائل سطح اول جمعیت زیاد روستائیان بود. ارائه خدمات به‌صورت منطقه‌ای زمینه تعامل از نزدیک با مردم را فراهم آورد. جهاد توانست برای عملکرد موفق از مکانیسم جمع‌آوری اطلاعات منطقه‌ای و مشارکتی استفاده کند. از افراد بومی در شوراهای ده شهرستان و استان نیرو می‌گرفت تا بتواند اطلاعات لازم در مورد خدمات لازم را به دست آورد. نحوه تأمین و پرداختن به مسائل نیز با رویه‌ای مشارکتی صورت می‌گرفت. در نتیجه توزیع خدمات بر اساس اطلاعات حقیقی و با مشارکت حداکثری گروه‌های هدف و ذی‌نفعان صورت می‌گرفت. لذا بر مسائل احساس نابرابری و سواری مجانی غلبه می‌کرد. مسئله سواری مجانی از آنجا مهم است که بخش زیادی از خدمات جهاد مربوط به کالاهای عمومی بودند به این معنا که نمی‌توان دسترسی برخی افراد به آن‌ها را محدود کرد و استفاده یک نفر باعث کاهش مصرف دیگری از آن نیست. در مورد این‌گونه کالاهای غیررقابتی، انگیزه‌ای برای سرمایه‌گذاری خصوصی وجود ندارد و در بین مصرف‌کنندگان انگیزه برای سواری مجانی وجود دارد. لذا باید نحوه تأمین این کالاها طبق قواعدی باشد که بهره‌وری را تضمین کند. این قاعده‌گذاری در جهاد با تأمین مشارکتی خدمات صورت گرفت. این رویه باعث شده بود مداخلات در مورد کالاهای مشاع با کمترین تضاد منافع روبه‌رو باشد و همه مردم روستا احساس کنند سهم برابری از خدمات جهاد دریافت می‌کنند و امکان ایجاد خلاقیت نیز فراهم گردد. پیشرفت تکنولوژی‌های کشاورزی مثل نهضت سیلوسازی نمادی از خدماتی است که جهاد ارائه می‌شد. در ماه‌های اولیه تأسیس جهاد تعطیلی مدارس و دانشگاه‌ها و کمک‌های مردمی فراوانی به سمت جهاد سرازیر گشت و حدوداً تا سال ۱۳۶۲ خدمات مربوط به رفع کمبودهای عمرانی و با اولویت مناطق دوردست را هر چه بیشتر پیش برد (ایروانی، ۱۳۷۷: ۱۹۰). فعالیت‌های فرهنگی جهاد نیز شامل برگزاری مراسمات و روشنگری در مساجد، مشارکت در سوادآموزی روستائیان و فعالیت‌های خودجوش و غیر بخشنامه‌ای را شامل می‌شد. ویژگی مشترک همه این خدمات آن بود که در آن زمان نمی‌توانست در بازار رقابتی و برای سودآوری اجرا شود.

بحث و نتیجه‌گیری

بررسی مطالعات پیشین در مورد جهاد سازندگی نشان داد که تنها با برشمردن صفات اخلاقی، ارزشی و دینی به جهادگران، مدیریت، محیط یا فرهنگ نمی‌توان در مورد فرآیند موفقیت جهاد در ایجاد پیشرفت و سازندگی کشور دانش بایسته‌ای به دست آورد. لذا برای تحلیل فرایندی، موضوع در مدل جدیدی با ابعاد چهارگانه تحلیل شد که جامعیت، آزادی عمل و جزئیات را هم‌زمان شامل شود. ویژگی‌های بازیگران مهم‌ترین نقطه اشتراک تحلیل جدید با مجموعه مطالعات پیشین بود. هرچند در تحلیل جدید طبقه‌بندی واضح-

تری پیدا کرده و نقش نیروهای متعارض و مقاومت‌ها نیز لحاظ شد. در عین حال ویژگی‌های نهاد متشکل از قواعد رسمی و غیررسمی که در پژوهش‌های پیشین نیز سابقه داشت، در رویکرد جدید بیشترین حجم تحلیل و تعیین‌کنندگی را پیدا کرد. ویژگی خدمات بخش بدیع این رویکرد است که از زاویه نوع کالایی که عرضه شده نیز به عملکرد جهاد توجه می‌کند و نهایتاً ویژگی‌های جامعه به‌عنوان بستر هنجارین کنش‌های انسانی و تعاملات ساختاری به روایت تاریخی پیشرفت جهاد سازندگی پرداخت.

آنچه حاصل گشت نشان می‌دهد تحلیل موفقیت جهاد از رویکردهایی مبتنی بر فرض عقلانیت و اطلاعات کامل دچار کاستی‌های بسیاری است و باید از روشی استفاده شود که ساختار موقعیت را به‌خوبی توضیح داد. همین‌طور تحویل‌گرایی و تقلیل‌گرایی این عملکرد مبتنی بر تولید انسان‌هایی که در یک قطب مقدس و در قطب دیگر جوگیر نامیده می‌شوند، هر دو خطاست. آنچه روی داده است، فرایندی از یادگیری جمعی و ارتقاء دهنده مبتنی بر مدل‌های ذهنی متأثر از تجربه‌ها و فرهنگ و اعتقادات مشترک است که به‌واسطه شرایط انقلاب توانسته ظهور مطلوبی در جامعه داشته باشد. لذا در استفاده از تجربه جهاد سازندگی برای امروز اولاً باید به این نکته دقت داشت که تغییر نهادهای رسمی مبتنی بر تغییر رژیم و در زمانی انقلابی رخ داده است و مسلماً نمی‌توان برای هر اصلاحی عمقی انقلابی در نظر گرفت و مطالبه نمود. در واقع بر اساس شرایط انقلابی بود که نهادهای رسمی تغییر کردند و کلید موفقیت آن بود که این تغییر در ارتباط با گذشته و تغییرات غیررسمی پیش از تغییر انقلابی رخ داد. بروز ساختاری مؤلفه‌های مختلفی که در غالب صفات و ویژگی‌های بازیگران، جامعه و خود خدمت حاصل شده متوقف بر این تغییر انقلابی بود. استقلال، آزادی، ترجیح منافع جمعی، عدالت محوری، فقر ستیزی، ولایت مداری از ویژگی‌های بستر نهادهای غیررسمی‌ای است که منجر به خلق جهاد سازندگی شد. در نتیجه نهادی مثل جهاد که از دل این مناسبات نهادی غیررسمی زاده شد دارای خصایص چون خلاقیت و نوآوری، غلبه بر بروکراسی، قدرت انعطاف، پاسخگویی به نیاز، خودکفایی راهبردی و امثال آن بود.

تقدیر و تشکر

پژوهش پایه‌ای که این مقاله از آن استخراج شده با حمایت مالی پژوهشکده مطالعات فناوری و معاونت فرهنگی سازمان تبلیغات اسلامی انجام شده است. در اینجا از مسئولین مربوطه این دو مرکز کمال تشکر و تقدیر را داریم.

منابع

- استروم، الینور (۱۳۹۴)، فهم تنوع نهادی. ترجمه سید جمال‌الدین محسنی زنوزی. تهران: دانشگاه امام صادق (ع).
- ایروانی، محمدجواد (۱۳۷۷)، نهادگرایی و جهاد سازندگی (چاپ اول). تهران: مشتاقان فلاح. وزارت جهاد سازندگی، اداره کل روابط عمومی. پیغامی، عادل و حامد سعیدی‌صابر (۱۳۸۸)، اقتصاد هتروودکس: نگاهی به جریان‌های رقیب اقتصاد متعارف. تهران: دانشگاه امام صادق (ع).
- تفضلی، فریدون (۱۳۷۵)، تاریخ عقاید اقتصادی. چاپ دوم. تهران: نی.
- جعفرنژاد، نوید (۱۳۹۱/۱۱/۲۱). روایتی از تشکیل جهاد سازندگی در ایران. پایگاه خبری خراسان نیوز. ضمیمه فرهنگی. شناسه خبر: ۱۸۳۳۷.
- جهاد کشاورزی خراسان جنوبی (۱۳۸۶)، نصایح و پنندهای پیشکسوتان: خاطرات بازنشستگان سازمان جهاد کشاورزی استان خراسان. سنگرسازان بی‌سنگر.
- جهاد سازندگی (۱۳۸۲)، تاریخ و فرهنگ جهاد سازندگی استان همدان (۱۳۵۸-۱۳۶۳).
- جهاد سازندگی (بی‌تا)، جهاد سازندگی در جنگ. انتشارات ستاد مرکزی پشتیبانی جنگ.
- حسنی، مجتبی و امین شاه‌بابایی آشتیانی (۱۳۹۵)، اقتصاد جهادی: مروری بر تجربه اقتصادی جهاد سازندگی.

حقیقی، جمهور (۱۳۸۸)، «بررسی تشکیل جهاد سازندگی و مدیریت جهادی در تقویت و توسعه اجتماعی و مشارکت مردمی». دومین همایش ملی فرهنگ و مدیریت جهادی، تهران: وزارت جهاد کشاورزی

خلقانی، جعفر. ابراهیم‌پور، محسن (۱۳۸۶)، نگرش نهادی-هنجاری به جهاد سازندگی». اولین همایش ملی فرهنگ و مدیریت جهادی، تهران، وزارت جهاد کشاورزی

دانایی فرد، حسن. باقری کنی، مصباح‌الهدی. حجازی فر، سعید (۱۳۹۴)، شناسایی مؤلفه‌های سازمان‌های فضیلت‌محور و جهادی. فصلنامه علمی-پژوهشی مدیریت اسلامی، سال ۲۳، شماره ۴، زمستان ۱۳۹۴.

دعایی، حمید (۱۳۹۷)، سنگرزازان بی‌سنگر؛ اسطوره‌های ماندگار. جهاد کشاورزی استان سمنان.

رفیع پور، فرامرز (۱۳۷۲)، سنجش گرایش روستائیان به جهاد سازندگی (پژوهش در سه استان اصفهان، فارس و خوزستان). تهران: مرکز تحقیقات و بررسی مسائل روستایی.

روح‌اللهی، مهدی. طباطباییان، حبیب‌الله. منطقی، منوچهر. بامداد صوفی، جهانیار (۱۳۹۷)، «الگوی شکل‌گیری نوآوری در جهاد سازندگی». فصلنامه علمی-پژوهشی مدیریت اسلامی، سال ۲۶، شماره ۲، تابستان ۱۳۹۷.

ریزوندی، محمدامیر؛ سحابی، بهرام؛ مؤمنی، فرشاد و یآوری، کاظم (۱۳۹۵)، کاوشی در تعریف نهاد: ارزیابی رویکردهای متأخر بدیل در تعریف نهاد. برنامه‌ریزی بودجه. دوره ۲۰، شماره ۴، ص ۱۸۵-۲۱۰.

زارعی، آرمان (۱۳۹۳)، نهادگرایی جدید جامعه‌شناختی؛ رهیافتی برای تحلیل ثبات و تغییر. روش‌شناسی علوم انسانی، سال ۱۹، شماره ۷۷، ص ۱۶۵-۱۹۳.

سندرلاب، اریک (۱۳۹۶)، تاریخچه سازمانی جهاد سازندگی ایران از تأسیس تا نهادسازی (۱۳۵۸-۱۳۹۰). مجموعه گزارش‌های پژوهش‌های نهادی انقلاب اسلامی از نگاه غرب. ترجمه: هادی جعفری و محسن جعفری. تهران: دانشگاه جامع امام حسین (ع).

شکوری، علی (۱۳۸۶)، بررسی نقش جهاد سازندگی در توسعه روستایی. اولین همایش ملی فرهنگ و مدیریت جهادی، تهران: وزارت جهاد کشاورزی

صدرالسادات، سیدعلی (۱۳۸۸)، ارائه مدلی مفهومی برای بازشناسی جهاد سازندگی به عنوان الگوی عملی یک سازمان اخلاقی. دومین همایش ملی فرهنگ و مدیریت جهادی، تهران: وزارت کشاورزی.

ظهوریان ابوترابی، میثم (۱۳۹۷)، کشف الگوی مدیریت نیروهای داوطلب مردمی در جهاد سازندگی. رساله.

ظهوریان ابوترابی، میثم؛ مرتضوی، سعید؛ لگزبان، محمد و فراخی، محمدمهدی (۱۳۹۶)، شناسایی مؤلفه‌های فرهنگ سازمانی جهادی با تکیه بر تجربه مدیران جهاد سازندگی. فصلنامه علمی-پژوهشی مدیریت اسلامی، سال ۲۶، شماره ۱، ص ۱۴۷-۱۸۳.

ظهوریان ابوترابی، میثم؛ مرتضوی، سعید؛ لگزبان، محمد و فراخی، محمدمهدی (۱۳۹۷)، کشف عوامل مؤثر بر استحاله نهاد جهاد سازندگی: تحلیل شبکه مضامین. فصلنامه مطالعات راهبردی بسیج، سال ۲۱، شماره ۷۸، ص ۱۲۱-۱۲۷.

فرهادی، محمدرضا. نوری، فتحعلی. چهارآیین، برومند (۱۳۸۸)، بررسی علل تأثیرپذیری فرهنگ و مدیریت جهادی از نظام بوروکراسی. دومین همایش ملی و فرهنگ و مدیریت جهادی، تهران: وزارت جهاد کشاورزی

قافله‌باشی، مجتبی؛ طباطبایی سید علیرضا؛ رفیعی، سیدحسین؛ حسنی، سید حمزه؛ حاجی‌پور، حامد و امینی، سعید (۱۳۹۹)، زنده‌باد جهاد: ده روایت از مدیران و پیشکسوتان جهاد سازندگی. تهران: راه یار.

قائدعلی، حمیدرضا. عاشوری، مهدی (۱۳۹۳)، مدیریت جهادی شیوه‌ای تحقق‌یافته از مدیریت اسلامی. فصلنامه مهندسی فرهنگی، سال نهم، شماره ۸۲، ص ۶۷-۸۳.

قائدعلی، حمیدرضا؛ مشرف جوادی، محمدحسین (۱۳۹۳)، فرهنگ سازمانی حاصل از مدیریت جهادی؛ مطالعه موردی جهاد سازندگی در دفاع مقدس. فصلنامه مهندسی فرهنگ، سال هشتم، شماره ۷۹، ص ۶۳-۷۸.

- قائدعلی، حمیدرضا، مشرف جوادی، محمدحسین (۱۳۹۳)، بررسی ویژگی‌های جهادگران در قالب مؤلفه‌های هوش معنوی. فصلنامه مطالعات راهبردی بسیج، سال هفدهم، شماره ۶۴ ص ۹۷-۱۱۷.
- مرادی، پرویز. صفری، مسعود (۱۳۹۴)، توسعه روستایی مروری بر ضرورت‌ها و ویژگی‌های تشکیل جهاد سازندگی. اولین همایش علمی- پژوهشی افق‌های نوین در علوم جغرافیا و برنامه‌ریزی، معماری و شهرسازی ایران، تهران.
- مشایخی، علی؛ حسینی، محمدرضا و جعفری، محسن (۱۳۹۹)، رسم جهاد، تجربه‌های کار جمعی در جهاد سازندگی به روایت حسین علی عظیمی. تهیه شده در واحد تاریخ شفاهی دفتر مطالعات جبهه فرهنگی انقلاب اسلامی. تهران: یار.
- منطقی، مرتضی (۱۳۹۶)، نقش الگوی جهادی در تعمیق ریشه‌های هویتی جوانان. راهبرد فرهنگ، شماره ۳۹، ص ۱۲۳-۱۵۵.
- موحد، خسرو (۱۳۸۶)، تبیین ویژگی‌های مدیریت جهادی. اولین همایش ملی فرهنگ و مدیریت جهادی. تهران: وزارت جهاد کشاورزی.
- نادی راوندی، سمیه (۱۳۹۶) بررسی و معرفی انواع مطالعات سنتزی/ ترکیبی/ مروری، مجله دانشگاه علوم پزشکی سبزوار، دوره ۲۴، شماره ۴: ۲۵۷-۲۶۳
- نجفی، حسین (۱۳۹۴). سنگرزازان بی‌سنگر؛ خاطراتی از جهادگران در جنگ. بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس استان آذربایجان شرقی.
- نریمانی، مرتضی (۱۳۸۰)، السراج المنیر (جلد ۴: ر - ش) (سنگرزازان بی‌سنگر؛ ۱۱). زاینده‌رود (اصفهان) و جهاد کشاورزی استان اصفهان، مرکز اطلاع‌رسانی دفاع مقدس.
- نریمانی، مرتضی (۱۳۸۰)، السراج المنیر (جلد ۵: ص - ع) (سنگرزازان بی‌سنگر؛ ۱۲). زاینده‌رود (اصفهان) و جهاد کشاورزی استان اصفهان، مرکز اطلاع‌رسانی دفاع مقدس.
- نریمانی، مرتضی (۱۳۸۰)، السراج المنیر (جلد ۱: آ - الف) (سنگرزازان بی‌سنگر؛ ۸). زاینده‌رود (اصفهان) و جهاد کشاورزی استان اصفهان، مرکز اطلاع‌رسانی دفاع مقدس.
- نریمانی، مرتضی (۱۳۸۰)، السراج المنیر (جلد ۲: پ - ث) (سنگرزازان بی‌سنگر؛ ۹). زاینده‌رود (اصفهان) و جهاد کشاورزی استان اصفهان، مرکز اطلاع‌رسانی دفاع مقدس.
- نریمانی، مرتضی (۱۳۸۰)، السراج المنیر (جلد ۳: ج - ذ) (سنگرزازان بی‌سنگر؛ ۱۰). زاینده‌رود (اصفهان) و جهاد کشاورزی استان اصفهان، مرکز اطلاع‌رسانی دفاع مقدس.
- نریمانی، مرتضی (۱۳۸۲)، السراج المنیر (م) (سنگرزازان بی‌سنگر؛ ۱۵) / مرتضی نریمانی / زاینده‌رود (اصفهان) و جهاد کشاورزی استان اصفهان، مرکز اطلاع‌رسانی دفاع مقدس.
- نریمانی، مرتضی (۱۳۸۲)، السراج المنیر (ن - ی) (سنگرزازان بی‌سنگر؛ ۱۶) / مرتضی نریمانی / زاینده‌رود (اصفهان) و جهاد کشاورزی استان اصفهان، مرکز اطلاع‌رسانی دفاع مقدس.
- نریمانی، مرتضی (۱۳۸۲)، السراج المنیر (ک - ل) (سنگرزازان بی‌سنگر؛ ۱۴) / مرتضی نریمانی / زاینده‌رود (اصفهان) و جهاد کشاورزی استان اصفهان، مرکز اطلاع‌رسانی دفاع مقدس.
- نریمانی، مرتضی (۱۳۸۲)، السراج المنیر (غ - ق) (سنگرزازان بی‌سنگر؛ ۱۳). زاینده‌رود (اصفهان) و جهاد کشاورزی استان اصفهان، مرکز اطلاع‌رسانی دفاع مقدس.
- نورث، داگلاس سی (۱۳۹۷)، نهادها، تغییرات نهادی و عملکرد اقتصادی. ترجمه محمدرضا معینی. تهران: سازمان برنامه‌وبودجه.
- نهادگرایی و جهاد سازندگی (چاپ اول). تهران: مشتاقان فلاح. وزارت جهاد سازندگی، اداره کل روابط عمومی.
- وزارت جهاد کشاورزی (۱۳۷۳)، مجموعه سخنرانی‌ها و مقالات ارائه شده به اولین سمینار علمی- کاربردی تحول اداری در جهاد سازندگی. تهران: وزارت جهاد کشاورزی. دبیرخانه ستاد تحول اداری. تابستان، ۱۹ و ۲۰ آبان.

وزارت جهاد سازندگی (۱۳۷۷)، پرتوی از همایش سازندگی و همایش مدیران ارشد وزارت جهاد سازندگی. ناشر: وزارت جهاد سازندگی - اداره کل روابط عمومی

وزارت جهاد سازندگی (۱۳۶۰) دوماهنامه علمی-ترویجی جهاد، تهران، شماره ۲۴

وزارت جهاد سازندگی (۱۳۶۶) دوماهنامه علمی-ترویجی جهاد، تهران، شماره ۱۰۴

وطنی، رضا (۱۳۹۴)، سنگرسازان بی سنگر: عملکرد گردان مهندسی رزمی ۱۵ ولی عصر (عج) پشتیبانی جنگ جهاد سازندگی استان سمنان در هشت سال دفاع مقدس. ناشر: امینان.

- Eftekhari Hajar and Allahyari Mohammad Sadegh. (2015). Identifying the Organizational Intelligence of Agriculture Jihad Organization in Guilan Province, Iran. *International Journal of Agricultural Management and Development (IJAMAD)*. Volume 05. Issue 4. 295 – 304.
- Foran, J. & Goodwin, J. (1993) Revolutionary outcomes in Iran and Nicaragua: Coalition fragmentation, war, and the limits of social transformation. *Theory and Society*, 22 (2): 209-247
- Ghademarzi, Hamed & Ataei, Pouria & Karimi, Hamid & Norouzi, Arash. (2020). The learning organisation approaches in the Jihad-e Agriculture Organisation, Iran. *Knowledge Management Research & Practice*. 20. 1-11.
- Lob Eric. (2018). Construction Jihad: state-building and development in Iran and Lebanon's Shi'i Territories, *Third World Quarterly*, DOI: 10.1080/01436597.2018.1460197.
- Lob, E. (2016). The Islamic Republic Of Iran's Foreign Policy and Construction Jihad's Developmental Activities in Sub-Saharan Africa. *International Journal of Middle East Studies*. No. 48 (2). pp. 313-338. <http://doi.org/10.1017/S0020743816000064>
- Lob, Eric. (2020). Iran's Reconstruction Jihad: rural development and regime consolidation after North, D. C. (2005). *Understanding the process of economic change*. NJ: Princeton University Press. pp. 9-38.